

**Ulibëri ti pëdeemëḡt Manjaku wi
iduwarani ngë luwa ti Sanangal ti pësiin**

pi baḡaan ucaak liing pi këliing ti bëga uluwa

**Irim pëfal pëleent itënkëni ngëdipite ti ulémp na baḡaan pëbaar iḡan ti pëḡal
ucaak (PACE)**

Cooperative Agreement No. AID-685-A-13-00004

JUILLET 2014

Irim injiyink ti aʔonkana ti kañan karum ngë dipite,pa kato pëjukan baʔaf napëwaʔës ume bukal ANAFA.Iko ci pa uleemp pëʔënk karum, ti pëmuyan bañaan ucaakngë luwa pi kaci kado,ti bëñoʔan bi USAID ci kañoʔan kul.Bëʔonkan irim ngë uʔuwa bi,na bi ngë luwa karum ngë dipite sanangal bi,afiita ti kañpañ uleemp kañ tij ki bafal pëleent,na baleemp kato ANAFA. Pëʔor irim imënt ti ifëlal pa pëwaap,alaña.

Ngë ko nga cingi di irim imënt, a nga wiʔa ti pëdeemëntpëleentcuki,usirir,ufule,ujaku,usakul e,udinga,na ujakin,aci pa babak sanangal,na ngë dipite,na bëwiʔirimti ideemënt,na bañ jukaat biki ti pëleent fëranse,bajukan baʔaf,na bayantañ ngë ko,ito pësiin,na baleempar pëyanpan mleent ucaak nja.Kowi kañ wambana wi ʔul aci pa pëta bañaan ucaak ngë ko ti pëleent bukal pa bape pëme pëtijan icap bëga ngë luwa sanangal.

Naweek kato ANAFA

Ulibëri iduwaraani

Uṭëmbës

Ṭi uluwa, uwiṭës aci uṭëmbës ulúwa wi bëjúk ngëdipite jej wi undo pëyecës, pëkësälës, oo pëpënan bëling oo koolan ṭi uluwa unci wi.

Ngëwiṭës aka pëpica ṭi kafëlal, te ngabóf di ngëlúwa ngi kalëntëna ngi. Uci ngawëla ṭi na ujundar uñakan, banka biki pëteen ngul kayank, a uci ko yila ngëtoora ṭi ifëlal ba ngëfaa, maa uci ngabandi ṭënk uñakan kúr ba, ngëjúkana ṭi karum nasiin bëjúk, ba nëlëntë bañaan bëjúk.

Ṭi uñakan ngëṭëmbës, ñaan naloṅ ṭi badinan ngëṭëmbës, unci wi udipite ulolan umbófaṭ wi uwiin na kampañ nasiin, na nawatan irim inlëntëna yi na nul nasiin bëjúk ṭañ ka lëntë bukuṅ.

Përim pantana pi

Aci përim pi nasiin naṭan pi pa bañaan bëling oo pa ñaan nalólan. Naweeek nalolan ṭi balemp pësiin jóon nëpic pul pa pëṭu ulúwa uyandaar uwar, oo pa pëpiban bi uyandaar bi. Sëma përim nasiin ucaak, pi ñaan pësiin naṭan pi ayilan pëciir ngëko ngëcumal: unaṭar, **uci pa pënari bañaan bëling** (sëma nasiin përaasa nan laaṅi bañaan pënaṭan ngëkaaru ṭi bëga)

oo **pë pënari ñaan nalolan** (sëma pëtu naleemp pësiin ti pëtoori pëwalu).

Ti uyaar ngëko, **përim pi nasiin nañan pi a pe pi nalemp pësiin nañan pi.**

Karum ngëdipite.

Karum ngëdipite aci karum ngëlúwa ti Sanangal. Kako dukaci kalolan òaã wi baniaman wi katëbantën kul ti pëli manfuñar ti uyiipal 2012. Karum ngëdipite nañar kuñ sanangal kawuñ kaká pëtij ngëyëkëraani pësiin undo pëdu lesan ngëdipite ulemp bukal. (Uko pica di ulúwa 108 wi karum) ucumar ngëdipite ci (150) ti Sanangal (ti ko wi ulúwa 144 ja wi ti uwal pëdat bukal).

Bațënk ngëdipite:

Bațënk ngëdipite ci bañaan biki karum ngëdipite jéj biki pa pëwarandën ulemp bukal. Ulemp bațënk aci pëwul ijúk ngëdipite oo bukal bëdiir bukal, iko ilempi pëtaa bukal ngëko, na pëtënk bukal ti pëwarandën ulemp (pëjuk ulúwa 50 wi karum ngëdipite)

Uncaam ulempëni:

Aci kapibanaani uncaam unka wi pëneej na unka wi pëcil ti uncaam ulempëni ti uyiipal. Ngëko ngëtëb

cigun ɬul : uncaam wi kaneej wi na wi kampënan wi ciguŋ icàp najúkan uncaam.

Ujaak uteen uncaam ulempëni:

Aci pëjaak na pëteen uncaam wi kan lempëna wi ɬi ucaak ɬi usubal. Uncaam wi pësiin ka wi pëtu ɬi ulemp wi kan dola wi ɬi uyiipal. Wël ka piban wuŋ ulemp wi kan dola wi ɬi uyipal, ko wi pësiin ŋal wi pëlemp, wi kan ɬij wi ucaak pëya karum, ŋgi kan dukës ŋgi unoor, na ŋgi ka naakës ŋgi bañaan. Ngëlemp pësiin bëling ɬi uyipal. Uncaam wi pësiin ka pënan wi ɬi uyipal. Maa pëpënan wël kayaana ɬi iga yi :

-uncaam umënt abof di pëɬij ucaak pëya karum, na pëdukës unoor bañaan

-ulemp wi kan dola wi awara ɬi ucaak

-uncaam undooni wël aci.

Uncaam wi kan neej wi:

Uncaam wi kan neej wi, pëna ɬi udaasa. Udaasa wi bañaan kaluk wi pësiin na udaasa umpëna wi ɬi përes ngëko kaweel oo ɬi ulemp wi ñaan do wi a na luk pësiin udaasa.

Uncaam umpënana wi:

Uncaam ulempëni ɬi pësiin na ɬi mësiin dëko aja ngëjaka depaas pësiin: dëko ci ɬi itawar ibaakër:

- idepaas pëtijan dëko pësiin dëlempi;
- idepaas iko oo ngëko ngëlempi;
- idepaas ti pëyecës bañaan ucàak, ti pëtàs uncaam, na ti ngëkó mboos mëcëg;
- pëluk balak ti mëcëg pësiin di ucaak.

Bañaan Karum ti bëjók ngëdipite:

Bañaan Karum ti bëjók ngëdipite aci nasiin karum, bañaan këwas ban nekul biki, bañaan paaj bawatan ngëko, na bañaan batëb bajúkan uncaam (uluwa 13 wi kaum). Bañaan biki bëling bëjejena ti woote bukal ti impañ inci yi dul, pëtóo bukal di karum kajoon uyiipal, maa bëpuriir pëjeja kak ti bëjëk karum bëcàk (uluwa 15 wi karum ngëdipite). Nasiin karum ngëdipite na datee tañ, ti woote pëbek katim ñaan ni mdati, joon ntoo ti pëtóorul unu unumënt undo tij uñakan uci na wëcàt, pa pëdat bañaan karum ban duka biki. (ngë luwa 10-14 ngi karum ngëdipite).

Karum bëjók ngëdipite aja utiisës, bëdo bëjëk uyaas uloolan pëli oo pëli (uluwa 17 wi karum ngëdipite) bëdu fiit uyaar karum.

Uwal pëtótlëraan pëdata:

ti, Uwal pëtótlëraan pëdata, bañas irim ja bëdu bëndandër bëdu tot bañaan pa bañal bukal bëwul bukal irim.ciwuñ mdabi pëtàs irim. Pëtàs bañaan ba

wulu irim ban cum biki ti upibandëru bukal ko wi këbi door bukal.

Ujoonar uwal pëtötëlëraan aci ngënu ngëtaajan ngëtëb na uloolan (21) ti mjal ti na unu pëdat. (uluwa 108 wi karum ngëdipite). ti mdabi pëtas irim,baças bëliing aja bëliingan këliingan ngëwal pëleent di ngëraju,oo ngëtele pësin(ngëko mdabi pëtas irim) nasiin ucaak jon na yepar baway iko itawi ngëko, ba në națan përim pa baças irim bañaan, pëliingan ngëwal na pënaaman ngëko ti uleentjar bukal (uluwa 180 wi karum ngëdipite).

Ikiilësër pëdata:

Bi ngëdipite ka databi ngado aci ngëyaasa ngëtëb: ucaak bëliing oo kambaņ kaņ pelan ki irim na ukiilësër kandeer ki mțorëna ki oo kambaņ kaciki kara națas na bëliingul. Ti ukiilësër baças pëdipite ka kambaņ ki bënëațar ki, ci yuņ imbaņ idati ngëdipite. Kambaņ kaņ pelan ki irim cikuj pëtas ti ucaak bëliing. Kambaņ Kara națas na bëliingul cikuj kandeer ki mțoorëna ki.

Ngëdipite nga data ngi ti ukiilësër kandeer ki mțoorëna ki, a ja gnëleempar pëboos bëliing.na data ba nkak ni bañaan bëliing ndu leent ti katim bañaan, na pëleempar bukal dika ci biki kaņder ki mțorëna ki țañ, biki bëjùkul, oo biki kaņpañul.

Bëga pëdata:

Kod pëdata ti Sanangal tij wuñ iga na ngëluwa ngëpibanaani pëdat ngëdipite, na basiin dëko ti ucaak.

Itawar pëfëf- fëfëf ko:

Itawar pëfëf- fëfëf ko, kayuñ karum ngëdipite ja këfiit ko wi pësiin kadowi, na pëtas pëme ngëko nga cingi tul:

-bi ito pësiin tijabi ja, bi ici ka yandaar kaja,

-bi tëko uleemp ci ka yandaar,

-bi ciir bañaan ucaak.

Ngëdipite yilan pënañan bëtawar pëfëf- fëfëf ko oo ko wi karum ngëdipite bëdiir kul kanañan bul. Bëtawar pëfëf- fëfëf ko aja bëga uwal wi ba wiin wi kowi bëfiit wi aba wël wul karum ngëdipite ti këli paaj ki ba káki pa pëdo uleemp bukal. Bëtawar pëfëf- fëfëf ko jaat bënañana, ti kowi kato pëfal pëleent me wi ba. Nañalañ ba uluwa 363 wi karum ngëdipite mobul, nambofi ba këbof di bëtawar pëfëf- fëfëf ko a ka pëyëñandër ti ko wi bëfiit wi.karum ngëdipite tañ ka kuñ pëleent ko utiis oo bëling ko wi bëtawar pëfëf- fëfëf ko wiin wi, uwal wi ba pibandër wi uleemp a ba dat pëleent wul bañaan. (Uluwa 48 wi karum ngëdipite).

Bëtarwar pëteen ulemp:

Bëtarwar pëteen ulemp, aja bënaçana ti ujundar ulemp karum ngëdipite, aja bëtij bañaan ngëtaaja ngëtëb pa ulemp uwaanu, bëtëmbësa oo bëparana kake. Bëtarwar pëteen ulemp, aja bëjék ti kaduwa nasiin bul ni karum ngëdipite jee këwul ulemp bëjuk ti ko wi ulúwa 65 ucaak ja wi, ulemp bëjúk pëteen ulemp aci: pënatán irim ti ko wi karum ngëdipite wul wi bul, pëwaay na pëteen bi ngëluwa nga jeja ngi bi nga ci ka yandar.pa pëyelan pënaçan irim, bañaan pëmanbër ka pëci uñaajan oo pëpe, bañ pë biki pëcum niiran ba irim ka naçana.

Balemp pësiin aja bëmaar ulemp bëjúk, bëyank pëlent uwal wi ba ñal wi, bëlent na përim oo ti kafëlal ko wi bëjúk yepar wi bukal ti ulemp bukal (ulúwa 25-26-27-28- na 29 wi karum ngëdipite).

Bëjúk itawar ulemp:

Kara ijundi karum ngëdipite na ti ureñu ucaak, na wi baci karum data wi, karum ngëdipite ja kënaçan ijik uñaajan na bëlolan yi itawar ulemp.yul ijik joon iyecës **ngë bëjën**k karum ngë dipite.kara bëjik aja bëka nasiin bul, baci di karum, na bapic irim inaçana yi. Ijik aja imobara ngëleemp bëliing ngi pëjap ucaak, ngi pëka wul koolan, tee pëya di ngi pëyës bañaan ti ucaak, uciir bukal na ngëko bukal, bëtënk ti ucàak,

undiiman, man watandër ngëko, kaay ucaak, bëkus, ipas na upaṭ bakaat, pëyecës ucaak (uluwa 62 wi ucàak na 24 wi karum ngëdipite).

Pëjúkan uncaam na ngëko ucaak:

Pëjúkan uncaam na ngëko ucaak, aci katim kaṅ wula ki ba wocës uncaam pësiin na wi msiin ngëcàak ṭi mboos, ba ṭaa bëka baneej bi na bampën bi.

Icap uniiran pësiin:

Ṭi ujaar uluwa unjeja wi ṭi ngëyiipal 2011 ṭi ngënu15 ṭi pëli pëpaajan na pëloṅ, uluwa unjeja wi ṭi ujare bëka, icap uniiran pësiin joon ipiban iga yi uncàam pësiin parëna yi pëya di **banana oo itó uleemp yi pa wul yi wul.**

Bëjúk basiin:

Bëjúk basiin, aja bëṭonkan nasiin karum ngëdipite na banekul biki, basiin ijúk, na basiin impañ ngëdipite bampicaaṭa biki di impañ, napic irim ṭi bëjúk pëjúkan uncaam, ni ijabi ucaak, ni naweek ngëmiinis ngëko, ni kafetar pa pëwaṭës bëka, na ni umiinis wi pësiin ja pi namaar.

Man wiinar basiin, ka taa puṅ bi uleemp karum ngëdipite kaya bi uja,na ngënu uleemp bëliing.

-ka fakuṅ kara bëjúk na uleemp bul

-ngëko nga ka ngi pëleentëna kara unu uleemp di karum ngëdipite

-ka piban uyaar uleemp di karum ngëdipite (pëfa ngëwal pëleentë)

Karum ngëdipite aja dëleentë nasiin ucaak oo naweek ngëmiinis unu na uwal wi maᅇ wiinar basiin ka ci wi.nasiin a yëlan pëwutan ñaan naᅇarul dul (uluwa 84 wi ucaak na 19 na 73 wi karum ngëdipite).

Ijëk bayiliya bañaan mëraasa:

Ijëk bayiliya bañaan di mëraasa, aci bëjëk bayiliya biki bañaan paran biki pa ba ci karum di mëraasa. Bukal joon bëtee ngëko përaasa,bëjaak uncaam wi kan leempëna wi pul, bëleentë ito yi bëleempëna yi na yi bëpënan yi,ngëleemp ngi kan dola ngi,pëjükan ko wi përaasa ka wi,pëniiran bëᅇenk pa pëjaban përaasa. Bayiliya mërasa, aja bëdo uleemp bukal ᅇi uniiran baᅇ cum biki.bëpurir pëdo ijük pa itawar uleemp, yi kan di teen kara uleemp.

Bayiliya deparëᅇëman:

Bayiliya deparëᅇëman aci bëjük biki bañaan paran biki pa pëdu teen ngëko kandeer ucaakinja. Bukal joon bëniiran ngëko nga ka ngi pëdola di ucaak, bëᅇeen ngi kaᅇ tij ngi ucaak karum, ngi pëᅇaw ucaak.

Bayiiliya deparëtëman joon bënaŋan ngëluwa, na bi ijúk itawar uleemp kayandar bi.

Ngësuk kafëtar pësiin na ito uleemp:

Ngësuk kafëtar pësiin na ito uleemp aci manteelër ƚi umetaari ñaan naloolan oo bacumal na pësiin pa uleemp pëniiw oo pëyecës ƚëko oo ko pësiin. Kafëtar pësiin na ito uleemp aci bëga bëloŋ bi uleemp, bi pësiin jee pëwël ñaan nan cii ƚi pul uleemp ucaak. Pësiin kabiluk ñaan namënt. Iga ulemp imënt yi cum udolar di mboos mëncumal. Kafëtar pësiin na ito uleemp ka wët naleemp nëdo bina ŋal bi,maa pësiin ka du teenulaaƚuŋ.

Ngëwejaƚ uluwa ngampaƚ ngi na ngëcintŋ ngul:

Ngëwejat uluwa ngampaƚ ngi na ngëcintŋ ngul, aja ngëwëla ƚi kafëlal uci ngabandi ƚi na ukuraar uñakan ijúk, ngëwëla ijúk inka yi pëyank yul, ngëƚoorana di ifëlal ba ngëfaa.maa uci ngëbandi ƚënk uñakan kúr ba, bëjukan ngul ƚi karum nasiin ba nëƚaa bañaan.nasiin ka teen uci ngëleentëna ƚul oo di ijúk. Ngëluwa nga poka ngi, aja ngëteena uci ngaci ngëluwa nga poka ngi na irim oo uwiin uwaƚësa wi.uci nga ci ngëko nga dongi leentëna. Maa, uci ngameaƚ bëga ngul karum ngëdipite ka teen pëyank ngul oo pëpok ngul.

Ngëwejat uluwa nga bofat ngi aja ngëtij ngëging ba pic biki ngul,te naloŋ ƚi bukal ka yank pëleent sëma udipite kambaj kambofaƚ ki di pësiin,nul nasiin, napic irim bëjuk bankaana bi ngëko,na umiinis uŋkaana wi ngëko (uluwa 71 na 79 wi karum ngëdipite).

Kañán bëtee:

Kañán bëtee aci pëdoor ñaan ulemp ba nëwëlu koolan wi mëdooƚ wi ka pëká.aci mënci man waraaf mi,man laaŋa mi,pëniiran pëtënda ko, pëwëla ko,pëtupa ko, ba këduka do,oo këlaaŋ pëdo ko,wi mëdooni ka pëdo ƚi ulempu.

Pëlent naweek ngë miinis bi ulemp pësiin ka ci bi:

Pëlent ulemp pësiin, aci bëjënŋ na week ngëmiinis na ngëdipite.bëjënŋ bëmënt aja bëdola ƚi kë li këwaaŋ ka nek ki uyankul pëtööri pëweek.karum ngëdipite ká pëme unu umënt ngënu këwas ƚi na ubandi wul. Aci bëjëŋ naweek ngëmiinis na ngëdipite, naweek ngëmiinis ka piban bi pësiinul ka lemp bi pa ja, ba bëwatandër ibaƚ pëdat. Pëniiran ka dola di kambaj ngëdipite ngape ngi pëcum, ƚi bëñaan naweek ngëmiinis (uluwa 55 wi ucaak na 97 wi karum ngëdipite).

Përim nasiin ucaak:

Përim nasiin ucaak ka piban bi uluwa ka yandaar bi uja.

Pëwël përim:

Uci më di ka maar unu pëdaṭ, mëyilan pëwël ñaan ni mëṅali përimu nëya dataru.maa pëdaṭ, ngë dipite ṭi bëga aci ñaan bëdirul. Kara përim paṅ wëla pi waraaṭ (uluwa 64 wi ucaak)

Maa pëwël përim a dinana ṭi ngëluwa 88 na 89 wi karum ngëdipite. Udipite a ka pëyankar ñaan përim pëlolan ṭañ.

Pëpën ṭi ko:

Pëpën ṭi kampañu oo ṭi karum ngëdipite a niirana di uluwa ucaak, di uluwa karum ngëdipite, na wi ulibër pëdat. Baṅal pëpën aja bëleentṭ nasiin karum ba nëleentṭ buṭ bacinṭul unu ureeñu uduuṭ. Karum ngëdipite niiran ba pëpën bukal koka kaleentṭ nasiin ucaak. Udipite umpënni wi ba di kampañ wël, aka pëneeman pëṭoorul di karum (uluwa 60 wi ucaak na 7 wi karum ngëdipite).

Upëmba ṭi pëpënar bëyeenu na uṅalu ilonṅ iga ci iniirana yi ṭi uluwa karum.aci pëpë paṅ nam pi na pëduka, udipite uṅ maraaṭi ngëreeñu ṭi ma lilul tee

ngëyaas ngëtëb aja udoka di karum (uluwa 104 wi karum ngëdipite)

Uncaam wi kampañ kanṭoo ki ʒi pësiin pënan wi

I depans pësiin (sëma idepans ito uléemp i mbofaṭ yi di pësiin) a puriir pëtawa ʒi ngëmbañ ngëtëb «idepans ngënu bëliing na i depans kampañ kanṭua ki ʒi pëtuari nasiin ». I depaas kampañ kanṭua ki ʒi pëtuari nasiin aci idepaas pësiin. Aci iko ikan jooni ikambii leempëna. Uci ʒi pësiin aci sëma pëniiw lopëtaan, pëweel ngëwordinateer ngëwalu na pëdo ngëloṅ, na ngëloṅ.

Udipite

Udipite, nanṭijëni përim ucaak/pëboos, nanṭurari pëboos, udiṭar na uforësa karum ngëdipite, ulimënt ucaak upëbalën, ngul bëliing ciwun icap pësiin ucaak pi bañaan liing pi. Nanṭijëni përim ucaak aka pëci ulugum ñaan, nan kaṅi bëga ʒi mëciwul ʒi ngëbaṅ bëliing. Mëciwul aka pëliing na udiṭar pëyunṭul. Karum ngëdipite aka pëwulul iko ileempi inkës yi na dëko uleemp pësiin pëdëmbanul (uluwa 100 wi karum ngëdipite).

Udipite unkaaṭ wi kampañ

Ngëdipite ayilan pëdikabof nin di kampañ kalolan ki pulitik di karum bukal

Ciwuŋ bankaati wi kampañ

Nanɕuarari bukal ee nēbof di ngēleemp bējik basiin imbaŋ uleemp, ɕi manteelēr ee bēruyankar. Bēka pēpic bibēdii yankar bēɕaa nasiin karum. Uci bateelērēɕ nasiin karum kadat ɕi kēkēs bukal ba nēɕaa bukal bi bēdii yankar. Ñaan dika par pērimul. Ngēdipite ngankaati ngi kampañ puriir pēbof nakampañ pulitik ki baŋal ki. Bēka pētibar nasiin kampañ kamēnt kafēlal namēnt nuŋ ni leentɕ nasiin karum. Nul buɕ nēbi leent barum ngēdipite naba duka unkunk bēliing. Ee bēbof di upin iɕuari i kafaa yi ɕi imbaŋ uleemp inci yi. (uluwa 23 -3435 wi karum ngēdipite).

Bēga uluwa

Bēga uluwa aci kaŋi kanjee kēleempēna ci bējūk Afirik pa pēnaɕan ngi kandola ngi. Bēga uluwa ee bēpar ngēko ngētēb ɕi na ba duka kabuk: Ucak ko uci ko kēma ci wootira di ito pēsiin, ngēruka neejana di bameɕu ngēluwa ngēcaak ngabof ngi di bejuk u paɕandēr na uluwa unjee uyandaar ucar umēnt.

Ito pēsiin : Etablissements publics

Aci ito inci yi ɕi uwordi nasiin. Apaɕandēr na dēko ito uleemp oo ɕi kawaap. Dul di ulemp pēsiin ka doona duŋ.

Pëboos

Pëboos pësiin pan pënna pi ti kambaŋ pulitik a pa doona ti ngëko ngëwaaŋ : mboos, pësiin na bañaan. Mboos aci ucaak unká wi bëyeen wël. Pëka bëyeen a pațës pëboos na itawar ucaak incinț yuŋ sëma bi indeer, deparëtëman.

Upëraar pëdikaluk udaasa

Upëraar pëdikaluk udaasa aci pëwët pëluk upëraar përikaluk udaasa aci pëpëraara përikaluk udaasa wi uluwa dooni tu. Sëma pëkaaŋ uforsa bañaan abof di ngaka ngi upëraar ci.

Bëka pësiin

Bëka pësiin aci ngëko pësiin bëliing ngëteeni uyaar na uleempar uncaam. Uci ti uluwa, bëka pësiin a puriir pëci ngëluwa ngajee ngëteeni uncaam pësiin bëliing, wi indeer, wi ito pësiin, na wi bañaan ban bof biki di pësiin. Aci kapiiŋ kan bofërën ki ngëluwa, ngëluwa ucaak, ngëluwa pëtiŋjan uncaam pësiin.

Bëtënk

Aci Bëga bi pësiin fiil bi pa ito pësiin uleemp imbof yi di pësiin na imbofaŋ yi pëyilan pëtënk pul ti (imbaŋ uleemp).

Gornëman

Aci bëjuk ngëmiinis na naweek bukal. Naweek ngëmiinis na bacințul aka pëleempëna uwiin nasiin ucaak. Ți katim pëci karum na Naweek ngëmiinis țijuj pëyuunț gornëman Ți karum. Ngëdipite Ți iga injaka yi Ți ngëluwa 85 na 86 ngi ucaak. Umiinis kaat pëka ulonț uleemp windii luka (uluwa 54 wi ucaak). Ți ujere pëci Ți kamuuț kalolan, pëpën naweek ngëmiinis oo pëțañan uleempul aka pëțij bandukawukuunk pëțañan buț uleemp bukal (ngëluwa 43 na 53, na pëpën Ți ngëluwa 43 na 53 te di 57 ngi ucaak).

Kampañ pulitik

Ngëdipite uci bakës untaaja bëpuriir pënațan kampañ bukal ki pulitik pa pëway uwiin wi babofara wi (maa ciț pa pëway ungaañu iyeen bukal). Imënț yuș ci yuș impañ pulitik. Udipite apuriir pëbof di kampañ pulitik kalolan soș. Impañ pulitik ee wël nasiin karum uwiin bukal na itim bukal na ngëdipite nga ci ngi na bukal na katim nasiin kampañ pulitik kamënț na ki na nekuli. Ikarta imënț ee pënni di kasurënal pësiin na ngțëmbës nga ci ngi bëliing (pëpën, pëneej, pëfaak) wi nasiin karum leența wi aba.

Basiin Impañ pulitik ee bëbof di bëjik basiin imban uleemp te ee bee woc banekul biki kayankul (ngëluwa 21 na 22 ngi karum ngëdipite).

Kato uluwa kaweeek kafali pëleent

Ban bof biki di kato uluwa kaweeek ee bëjejënee di karum ngëdipite. Naweeek kul ee nëci nataw pëleent. Bëga ban jee bëfeṭa ee bëpëna ṭi uluwa karum ngëdipite. Nasiin pëboos (kabof di biki kampaṭësa biki ṭi kato uluwa ka week ki uci nee pën ṭi irim inadooni bajara uyankul pësiin). Ngëmiinis naweeek bukal, bëbof rul ṭi ngëmangasonṅ ngi bëdo ngi ṭi uleemp bukal (ngëluwa 99,100 na 101 ngi ucaak na 120 ngi karum ngëdipite).

Bëcingan ngëdipite

Ṭi ujundar te ubaar uleempul udipite aka bëcingan bi kan wayul bi pa pëdika ṭija di bëga bëtawi pëleent. Dal upën ṭan, nin udipite ulolan kaaṭ pëfeṭana ou pëṭija di kato uluwa te karum bukal wëlaṭ bëga. Udipite umoba wi ṭi pëdo ngëmangasonṅ oo undo wi ba uwuṭëṭaan ba oo tuk apuriir pëmoba udica ṅal karum ngul wëlaṭ bëga. Bëcingan pëway udipite apuriir pëpëna ṭi bëga uluwa unjaka wi ṭi ucaak na di karum ngëdipite. Pa pëyep pëgar bëcingan bëwayi

udipite oo pëtañan pëfaṭul pa pëdicul, ngëdipite 11 jawuṅ ngënaṭan përim pëmëṅ puṅ ṭi bëga uluwa 34.

Ngëdaasa

Udaasa aci ko wi bañaan kaluk wi pësiin pa pëṭënk pul ṭi uleemp ucaak (uleemp nasiin, wi pëṭij ucaak pëya karum, uciir bañaan, na undiimaan. Pëluk udaasa, aci pëṭu kañan di uleemp ucaak. Uci udaasa ja ank uṭënk pësiin ṭi pëdo ngëcumal, pëṭas uncaam wiina puṅ mak.

Kambaṅ kawalu

Uci uwejaṭ uleemp u m bifaree i mbaṅ bëliing, karum ngëdipite ee kënaṭan kambaṅ uleemp kawalu upën ba ṭi kambaṅ uleemp pëyecës uncaam na pëway wël, na ṭi imbaṅ uleemp bayiliya, ṭi imbaṅ ngëleemp inci yi, ṭi indiinaṭana yi, na ṭi i walu ee bof ṭi ngëreeñu na ngëko ngi bayepar ngi bukal. U pën ba ṭi ngëreeñu, nasiin karum ngëdipite a puriir pëduur ngul bëjik (uluwa 33 wi karum).

Upok pëwaṭës uncaam

Aci uwiin udipite umpuriir wi pëdukës uncaam pësiin oo pëwaṭës wël pa uleemp. Pëdukës uncaam aka pëleentëna ṭi këkës bañaan bëliing. Uwiin wi kan ṭu wi udaasa uwaṭësa aci uwiin u n wara wi.

Upok pëwațës iko

Uwiin umpëna wi ți bëga te pënați ți uluwa a puriir pëpoka, ți ujukar uluwa 41 ți uluwa ucaak wi 1958.

Upok pëkayan bëga

Uwiin umbofaț wi na ko unjaka wi, a puriir pëpoka. Wël wi baja wëñ bëja uwiin umobaț wi ți uwal pëñakanaan ujare uncaam di karum.

Ujoonar ulemp ngëdipite

Ngëdipite ee ngëwootiira pa ngëwaanu 5. Ujoonar ulemp bukal a puriir pëfala țañ uci karum gar (ngëluwa 60, ținooț kacák ki uluwa ucaak na kooț kacák ki karum).

Pëyiij

Pëyiij aci pëdukandaan bëka ñaan nan cați ți përim pi nadooni ja ți uyisarul. Pëyiij bofaț na bêteend oo bëtënk banjee bédola ți uyisar ñaan namënt te dika kak. Bëjúk ayilan pëyiija iko ñaan uci banațar ucaak oo aci bëjúk bëtënk. Nadukandaan iko ñaan aci nayiij.

Kafëlal kañjëna ki itim bañaan bawootiir

Kafëlal Itim bañaan bawootiir ee këtij itim bukal, mbukara bukal na ucaak wi baciina wi na kambañ ki

bëwootiraan ki. Ñaan oo ñaan nañali pëbi wootiir aka pëpican katimul ʒi kafëlal kanʒijëna ki itim bañaan bawootiir. Pëpican katim ʒi kafëlal kamënt ʒi aka bëga:

Nawootiir aka pëʒij kakarta ki kampiban ki kuma nako ci abuk Sanangal, utiisës aka pëka ngëwaanu 18, pëʒij ikarta i nayepa yi (kakata ki kampiban ki kuma nako ci abuk Sanangal) a ubaani pëpuriir pëwootiir. Njaka pëlës kuma pul pëpican katim pëmënt puʒ aci pënaʒa ñaan bëdiirul.

Uluwa

Di ujabi përim uluwa pëna ʒi pëndeemënt ulaten a paci « *lex* », « *legis* ». ʒi bëga, uluwa aci ko unʒuwa wi pa bañaan bëliing te dataʒ. Ngëluwa ee ngëwootiiraan di karum ngëdipite maa pënaʒan ngul aciina di nasiin ucaak. Kaduwaraani bëga aci pa uluwa na unʒuwa wi.

Uluwa pëjukkan uncaam

Uluwa pëjukkan uncaam aci bëga bi pësiin jee bëpibanaan karum ngëdipite uncaam unjee uneej na unjee upën. Wi kanwambanee ʒul ciwuʒ pëpiban ngëdipite bi bañal pëleempëna uncaam pëja. Uluwa pëjukan uncaam ee bëpiban pa uwaanu, uleemp wi

udoona wi, bi uncaam ci bi na udi ka di pëneej na ko uka wi pëdoona na pëliingërën idepans ikambii ci tul. Uluwa pëjúkan uncaam aka pëpaṭës na uluwa uncaam pa bañaan ci uwar na uluwa pëbi liingërën idepans. Uluwa uncaam pa bañaan ci uwar ḡal bi ujeja bi uyas ulolan na këwaas bëga bëlolan na ngëluwa ngëcinṭ aci pa bañaan pëci uwar ṭañ. Uluwa pëbi liingërën idepans aci pa pëbi ka bëga pëdukës oo pëwaṭës idepans indooni jeja ba pa ngëdipite. Sëma bi katim wul jaka bi Uluwa pëbi liingërën idepans aci pëbi wiṭës uluwa pënaaman na uciir ucaak.

Uluwa pëliingërën uncaam

Uluwa pëliingërën uncaam, aci bëga bi ngë dipite jeej bi pa pëwatës oo pëdukës uncaam uleempëni uṅdowi jaaka. sëma ka tim wël aci pa pëliingërën uncaam na udëmbar uleemp wi udoona wi.

Uluwa unṭijanaan wi karum ngëdipite

Aci uluwa wi kampiban wi bi ucaak ka bi pëyandaar. Sëma ngëdipite ka wootiir nguṅ wël, ee ujintalës ko undooni jaka ṭi uluwa ucaak uweek. Ngëluwa ngëmëntṅ ngi ci nguṅ icap yi nṭijanaan yi uluwa ucaak uweek a joon ngëpiban buṭ ngëloṅ ngëluwa ngapuriiir ngi pëbi ṭëmbësa faan. Ti bëga, uluwa unṭijanaan wi

karum ngëdipite nek wëñ uluwa ucaak uweek maa oo kaka pe buɕ ngëluwa nga duka ngunk.

Kambañ kaweeek

Ʀi uluwa, kambañ kaweeek ci kuñ kambañ kan ká ki ko umpe wi umetaari bañaan ban wootiir biki. Bofaɕ na kambañ kaweeek kan pelan ki bañaan. Ee uci ba yiink nan pelani bañaan ban wootiir biki joon nëgaañaar. Ʀi woote pa pëgaañaar mka pëka ko umpe wi umetaari bañaan ban wootiir biki.

Sëma uci bañaan usent (100) ka pëwootiir ni kan gaañaari aka pëka bañaan 51 (aci (100:2) + 1).

Ujoonar uleemp

Ujoonar uleemp aci ujoonar kayiliya ñaan ni ucaak Ʀuwi. Nayiliya ucaak ee nëleentaar katim ucaak bëliing. Kayiliya a puriir pëci uforsa oo pënaɕar.

Kayiliya uforsa

Kayiliya uforsa aci kayiliya ki baɕu ki bëjúk bañaan oo ñaan nalolan pa nanaɕar ko wi baɕuwul wi Ʀi ngëwal na udoor uleemp te dika pën Ʀi wël. Uteen na kaay aci Ʀi ko nayiliya kaja wi oo wi në do wi. Bofaɕ na kayiliya pënaɕar bañaan ki me ki bëyilanët pëteenul, pëwayul oo pëpënanul Ʀi uleemp wi baɕuul wi oo ko wi në do wi.

Bëga upok

Bëga upok bi karum ngëdipite ka bi pa piban bañaan bañalať bi pësiin řij ucaak a do na pëdook bukal ři pësiin. Di ngëcaak ngi karum ngëdipite ka ki uforsa, bëga upok aci pa piban bañaan bañalať bi pësiin řij ucaak a do na pëdook bukal ři pësiin pëmënt řuņ. ři uluwa Sanangal, bëga bëmënt a leentëna ři uluwa 86 ři iyoť wël 3, 4 na 5 wi ucaak. Pa pëyilan pëniiraana di karum ngëdipite, bëga upok aka pëpënni ři ngëdipite 15 uci kotiisës ba.

Ban bofať biki di pëřuwari pësiin

Ban bofať biki di pëřuwari pësiin aci impañ pulitik oo ijúk bañaan imbofať yi na kampañ ngëdipite ka week. ři pulitik, bapok aci ban bofať umbaņ na ban řuwa biki ři pësiin. ři pëboos pi me pi bañaan ucaak paran bukuņ ngëdipite bapok aci bañaan ban bofať biki na bařuwa biki ři pësiin. Bëci bakaman pësiin. Aci ko u n wara wi ři ucaak wi bañaan liing wi kë liing, bapok kaleent uwiin bukal u n yilan pëdikanaam na wi banřuwa di pësiin.

Bawël bëga bëpënanani uncaam

Bawël bëga bëpënanani uncaam kawël përim pënanani uncaam, pëluk ngaka ngi pëdola. Joon bëme uncaam na ngëko pësiin bi ngëyandaar nga do.

Karum ngëdipite

Karum ngëdipite aci t̄eko kambof ʔan ʔij icil icumal: bëcil pëwaʔës nasiin ngëwejaʔ, bëcil pënaʔan ngëluwa na ubaani, bëcil pënaʔar ucaak di mboos mëntoŋ. Nʔari karum ngëdipite aci bi karum kaŋtuwarar ngëcaak ngi bañaan liing ngi liing.

Pëliingan iniibi ʔi bakaat na bayinʔ

Wi uluwa niirana ucák, ʔi woote ngëdipite da ndola ʔi unu 3 di pëli Suwen ʔi uyiipal 2007 na wi unatana wi na wi kato ngëluwa kawee naʔan wi wël (ucaan n° 97/2007- ʔi ko I/C/2007 ʔi pëbofaʔ ʔi ko unjaka ʔi kato ngëluwa kawee (uluwa 7) uluwa n° 2010 -11 ʔi 28 ʔi Mai ʔi uyiipal 2010 dubi niiraana. Uluwa unatana wiink pëliingëren ifa niinʔ na ʔaat ʔi irum yi bañaan katotaraan yi unatana wi bawiʔës wi ngëluwa ucaak ʔi woote da ndola di ʔi ngënu13 na 26 ʔi pëli Nawambër di karum ngëdipite na karum katëbanʔën undo pëneejan uluwa bëliing niinʔ na ʔaat ʔi irum pësiin.

ʔi Sanagal ʔi ko uncii uwalu ʔi uluwa wi ci wuŋ nin kampañ dika suntëran kaniibi bayinʔ na bakaat. Ngëluwa ngaja ngi ko umënt ciwuŋ ngi (uluwa 1 na 2 ʔi uluwa n° 2010-11 ʔi 28 ʔi Mai ʔi uyiipal 2010 ʔi pëliingan ifa niinʔ na ʔaat. Uluwa umënt wi aja
« ifëlal i kantibëna yi itim bañaan aka pëliingan

bayinŋ na bakaat̄ maa uci ucumar bayinŋ na bakaat̄ liingaŋ bëyatee kanaŋ ʒi ucumar liing ʒi. Ifëlal i kantibëna yi itim bañaan aka pëcaanŋ na uluwa wi, uciŋ ba yaank ciŋ i jeja. »

Uluwa umënt̄ wi leentëna ucak ʒi woote ngëdipite ʒi pëli Sulet 2012. Wël wi bakaat̄ cum wëŋ di karum ngëdipite. ʒi bakaat̄ 33 sëma ʒi bañaan 100 bakaat̄ kaci 22% ʒi usubal 2007 maa 2012 abi 64 sëma ʒi bañaan 100 bakaat̄ kaci 43,3%.

Kampañ pulitik

Kampañ pulitik aci bëjuk bañaan ban bofara biki ko wi baŋal, uwiin te a bëŋas pësiin pa pëyilan pëpiban ko wi bawatan ucaak. Pëŋal pëyank pësiin paŋës wëŋ impañ pulitik na impañ induka yunk sëma impañ inaŋtar ungañu bukal, I bambofara biki uleemp oo yi baway ungañu baleemp. Kampañ pulitik ayilan pëci bëjuk ban ʒonkan bañaan ban ka biki uwejaŋ ulolan te aba ʒij uwaŋ pëyank pësiin. Aci bëjuk bañaan ban bofari biki uwiin.

Ñaan nan taneene pëyuunŋ pësiin oo ngi uŋand

Ngëwac bañaan batëb ban taneene pëyuunŋ ci nguŋ:

Ñaan nan taneene pëyuunŋ pësiin:

- ❖ pësiin
- ❖ indeer mboos na ijuk bañaan
- ❖ ito pësiin

- ❖ impañ i kan leempar yi ucaak

Ñaan nan taneene pëyuunŋ uŋand

- ❖ Impañ bañaan ban ŋuut biki mtum bukal di pulitik.
- ❖ Impañ kawaaap
- ❖ Imbof pëwaŋës bëka
- ❖ Mŋasa
- ❖ Baway ungañu baleemp
- ❖ Ito bëŋenk

Ñaan nan taneene pëyuunŋ pësiin aŋuwa ŋi uluwa pësiin.

Ñaan nan taneene pëyuunŋ uŋand nul aŋuwa di uluwa uŋand.

Ñaan nan taneene pëyuunŋ aci bi ñaan na jin ŋi uluwa maa bi na ciŋ ñaan na jin pa pëjankëma uluwa aka pëparëna ŋi iga icumal. Bi bañaan najin kanaŋ bi ŋi karum uluwa ciŋ bul bi bañaan bantaneene pëyuunŋ kanaŋ buŋ ŋi karum uluwa uci ban taneene biki pëyuunŋ ci kampañ.

Ngëwiŋësa pësiin

Ngëwiŋësa pësiin (ibaŋ pësiin) aci bëjuk ngëjiitu ngi pësiin jee bënaŋan pa pëduwiŋës ngëko ucaak. Ngëwiŋësa pësiin aci ngëjiitu ngika dola di ito pësiin na bañaan pësiin na ngëko ngikadoona ngi ngul (bañaan, uncaam na inji) pa pëduwiŋës ngëko ucaak

(iga, ngëleekool, pëyis, bañaan, dëko pëtuwa, uleemp, pëjuk uleemp, bëtas, uleemp pësiin, unoor, unkësət wi) undo pëtënkən ngadooni wambana (pëliingërën bañaan, pënaṭ pëlolon, pëyis bañaan, pëpaca, pëdukës unoor, pëwaṭës bëka) te kaniibi ngul ciina ṭi pëwarandën ngul na pëcar pënaṭara ngul.

Pësiin karum ngëdipite

Pësiin karum ngëdipite a bof di kësiin këwaanṭ kantijanaan ki ngëcaak ngëṭari na pësiin ucaak (pësiin ngëmiiniss) na ito ngëluwa ucaak (ito uluwa). Uleemp pësiin karum ngëdipite ciwung pënaṭan ngëluwa. Ngëwejaṭ ngëluwa kaṭija dul bañaan kapibandër baa uleemp kafiiṭ ngul, a uba ngëluwa kawootiira. Pa pëci ngëluwa ngi kanaṭ ngi, pësiin ngëmiiniss aka pëfiiṭ ngul. Ti bënu ngëcaak ngëṭari pënaṭan ngëluwa aciina di karum ngëdipite. Kul ka kun pëpic na pënaṭan ngëluwa maa buṭ na pëteen ko wi pësiin ngëmiiniss kado wi.

Nasiin karum ngëdipite

Nasiin karum ngëdipite aṭuwa ṭi ujundar uyiipal uleemp ngëdipite. Ujoonarul di pëtuwari aci uyiipal ulolan nul na bacinṭul barum. Nul kaparëna ṭi woote pëpelan bacinṭul bañaan. Bi ngëdipite ṭuwaranul bi, nasiin karum jawuṅ nduyecës ngëreñu

na uyaar uleemp di karum. Ee nēbofara uleemp umēnt wi na bacințul barum na basiin impañ na biki iban uleemp. Uleempul anațanaana di ngēluwa karum ngēdipite na ngi ucaak.

Nasiin kampañ di karum ngēdipite

Basiin impañ di karum ngēdipite ee bēbof di bējúk basiin, abaja bēmaar unațandēr ko wi kan leentēna ți bējúk, bēbof di pēyacēs bul. Kampañ di karum ngēdipite aci bējúk ngēdipite nga bof ngi ujal ulolan ți pulitik. Basiin impañ di karum aka uforsa mak ți uanațandēr ngēluwa.

Bēyandaar pēkañan woote

Përim « *bēyandaar pēkañan woote* » aci kaduwaraani ngēko ngaka ngi pēkañan woote. Ațij ngēga ngēwaanț : ți na ujundar woote, unu woote na ubaar woote. Bēga ți na ujundar woote țul ți bajoon bēdoona ifēlal ikan picēna itim bañnaan, i itim bațas pësiin oo impañ pulitik oo ngēwal pēbuuț irim bawootiir.

Woote dul aci pēwat ikarta, pēwaanț ngēkes na pëpin ikarta, pēțaa na wumee yir karum (na bējúk baway woote) na nangañari pi ulolan (ni ban ka biki pēța wël). Ubaani, ubaaar woote aci pēteen woote bi da

par bi ja na pëyacës mënjom man yilan pëbuukee ʘi pëʘoonkan na pëbofërën bañaan pulitik.

Uwejaʘ pënaʘan uluwa

Pëwejaʘ pënaʘan uluwa aci uwejaʘ u n wëla pa pënaʘan uluwa pësiin. Uwal wi uniiraana wi di bëjók ngëmiiniss, upar pëya karum ngëdipite pa pëya wootiira dul. Uwejaʘ pënaʘan uluwa bofaʘ na pëpiban uwiin udipite ulolan oo ngëcumal wi uluwa.

Ubaaja nasiin pa pënaʘan uluwa

Aci ubaaja nasiin pa pënaʘan uluwa u n wootiira wi di karum ngëdipite wi kato ngëluwa kaweeek teen wi wël aa ba. Uluwa wi nasiin baajara ee ucëli di kasurnal pësiin. Ubaaja umënt wëŋ kapiban wëŋ nasiin uluwa niiraana di karum ngëdipite. Uwal umënt uluwa kanaʘ uyandaaraana. Kasaaku ki nasiin waara kiink a pëna di uluwa 73 wi uluwa ucaak na wi 85 wi karum ngëdipite.

Uwiin udipite ulolan wi uluwa

Uwiin udipite ulolan oo ngëcumal wi uluwa u n yilan wi pëkak uluwa uci ubof di ngika leentëna ngi a uniirana di karum ngëdipite.

Najukan uncaam di karum ngëdipite

Bajukan uncaam di karum ngëdipite, ɕi bëncingan na kaay barum, ka bukuɕ pëteen uncaam, iɕi bi uleemp këyandaar bi. Nin uncaam dika pën pëdoona uleemp uwalu te bëmeet.

Bëyepar ban pica bi

Aci bëga ban yoj bi ngëdipite ka yeparaan bi ngëmiinis ɕi ko wi baɕal pëjintälës. Iyepar imënt apëna ɕi ngëko ngi baɕaan ucaak ɕal ngi. Iko yilan pëci ngëko ucaak bëliing oo ngi kambaɕ kalolan ki ucaak. Ngëko ngafuay ngi kasaku ngëdipite kamënt kuɕ aciina di uluwa 95 wi karum ngëdipite.

Bëyepar ban leenta bi

Bëyepar ban leenta bi aci bëyepar bi udipite ulolan yeoar bi uminis. Bëyepar ɕi katim baɕaan ban cum biki jaat bëdola. Iko puriir pëpica kootiis pa pëyojan umiinis pëte uyepar.

Bëyepar ban ñaɕ bi

Bëyepar ban ñaɕ bi aci bëga ban ɕu bi pa uci maneemëlër ci, mënduna wocësee ito ngëluwa inkaana yi pëleent ɕi na bëga bëmënt bi duka ka yank pëleent. Ayilan pëpënni ɕi nataw pëleent bëdiirul oo ɕi naloɕ ɕi ban wocëlër biki.

Kafa woote

Kafa woote aci kafa ki kan wël ki ñaan pëtuwari pësiin (pëci udipite, nayiliya ucaak, nabaloŋ, nabaloŋ). Ee umeya ʒi pëfa ucumar irim bawootiir na iʒuwari inci yi ʒi kambaŋ kamënt. Iʒuari yi kanwëla kara kambaŋ ee faana ʒi ucumar irim ban wootiir biki na kafa woote.

Uncaam uneej wi

Uncaam wi pësiin ka wi ʒi uleemp uloŋ.

Uncaam ucaak aci uncaam uneej wi ʒi katim ngëleemp ucaak.

Pëʒaa bi ngëko par bi ja

Pëʒaa bi ngëko par bi ja aci uluwa unʒuwa wi pa uci mba uleemp këʒaa bi ko par bi ja. A pe pëpiban bi ko ci bi pëwaan ʒi ee këfiit, këkësalës upiban.

Pëniiran udiʒar pëyuunʒ

Pëniiran udiʒar pëyuunʒ aci përim pëdiʒal pan ʒi ngëwiin gëcumal : baloŋ wiin pul bi bëga pëtu bañaan oo ijúk bañaan baniiran biki pëlabata ʒi ko wi baci wi. A bukuŋ wiin pul kak sëma pëkaŋan bañaan ʒi bëga. Pëniiran udiʒar pëyuunʒ aci nʒari pëtu ʒi karum ko wi nado wi ʒi bëga pulitik, ʒi bëga uleemp, ʒi bëga uncaam.

Ngëluwa karum ngëdipite

Ngëluwa karum ngëdipite ka piban nguñ bi karum kayandaar bi pa pëyilan pënañan ngëluwa na kaay ki baká ki pëрудо.

Pësiin ucaak

Aci mayecësër pulitik mi nasiin yijañ mi pi pëñuari maa a kaana ði woote. A pañandër na pësiin mayijar. ði pësiin pëmëñ puñ iñuari kakaana di ban wootiiru biki. Aci pësiin bañaan ucaak pa ucaak na biki ucaak.

Kambañ woote ucaak

Kambañ woote aja kawël bañas pëñenkan pëñuari oo iñuari uci bapelan bacinñ bukal irim. Aciina di uyaar ngëko apuriir pëgaañaar pi ulolan oo pëwëma yir karum. Woote yilan pëdola uyaasa ulolan oo ngëyaasa ngëtëb. Uci ukaañ nampari ði bëyaasa bëcak, uñu bëyaasa bëtëbanñen pëdola ði umetaari bañas pësiin bampelan biki irim. Uyaasa utëbanñen imbañ pulitik a puriir pëkëmbërën ngëforsa bukal. Kambañ woote kamëñ ki ee këjaka ulaay ucaak.

Kambañ woote kandeer

Aci kambañ kanjee kara nañas nëka iñuwari iliing yi ucumar na irim i naka yi. Kara kampañ pulitik

kapiban itim baṭas iṭuwari. Iṭuwari ee faa ṭi pētaw irim kaayi na Kafa woote. Iṭuwari induka yi ee faa ṭi ban mea biki.

Bějik bēweek

Bějik bēweek aci ngēreñu ngajee ngēdola di karum ngēdipite. Ṭul ṭi ngēcaṇ ngēweek jawuṇ ngēkiija.

Ngēwal bějik

Ngēwal bějik : ṭul ṭi karum ngēdipite joon ngēdoona ijik uci ko ci bějik ban jee bērucci ṭul oo uci bějik ban ṭuwa bi kēṭuwa. Ngēwal bějik kaṭu nguṇ ngēnu bějik pa pēnaṭan ngēluwa. A paṭandēr na ujoonar uleemp ngēdipite uncii ngēyiipal 5 mé uci karum bi gar kalonj. Ngēwal bějik ngēwaanṭ ci nguṇ : bějik ban jee bērucci ṭul, bějik ban ṭuwa bi kēṭuwa na ngēreñu ngajee ngēdola di karum ngēdipite.

Bějik pēlentēna ko

Bějik pēlentēna ko aja bēduwa uci ko dola oo aci ti ucaak, ngēdipite ka jēk ṇal baduwaanṭ. Bēko ayilana pēdola ti bějik ban ṭuwa bi kēṭuwa. Uci ko ci sēma ;
-ṭi kaduwa nasiin ;
-ṭi pētawa pērim pi nasiin japi uci ba kaaṭ bějik

-ti pëtu uwiin nasiin wi pëlemp ucaak uyandar, na ko wi nasiin ñal wi pëdo, pëfiit uwiin ngëdipite ngabofat ngi di kampañ nasiin, na ngëloñ, na ngëloñ.

Bëjik ban jee bëruçi tul : tul ti ngëdipite joon ngërujik te bërika duwa parame aci ko umea wi.

Ngëwal ngaci ngi ti umeetaari ijik imënt yuñ ci guñ ngëwal pënaakësa ngëdipite.

Bëjik ban tuwa bi këtuwa apuriir pëdola ti pëncoof ngëjik ngëtëb ngajee ngëruçi tul. Naweeke joon ndu bul oo umeetaari ngëdipite (uluaw 5 wi karum ngëdipite). Ee ijuund oo ibaana ti përim pi nasiin nañan pi.

Bëka pëboos

Bëka pëboos aci bëka pëboos ti bëyeen pul uci mpënan bëka bëtënk na ngëcaam mboos mëntoñ. Ee bëtu ucaak pëme me bayilanank duutukal.

Bëka pëboos bëling :

Bëka pëboos bëling aci ko undukësa wi ti uncaam wi pësiin kawi na wi pa pënan wi alempëna.

Uci ko dukësa aci ungaño a uci ukësat aci pëyër.

Bëga pëwël pësiin

Bëga pëwël pësiin bul bi bañaan ucaak joon bëdatëna basiin. Aci kafa ki bañaan ka ki bëling. Ngëga

ngëtëb ci nguŋ, bi pëwël pësiin ucaak aci bëcol abi pëwël pësiin indeer ɲoont (bañaan ucaak ee bawotiir bayiliya bukal, ba bayiliya karuka wotiir nasiin bukal).

Bëwatar

Aci bañaan ucaak pëwël pësiin iñan bukal pa pëntënkaraan ɲi uleemp.

Ko unjinɲ wi

Ti bëga pulitik oo pëwaɲës bëka ko unjinɲ wi aci pëme uwar ko unka wi pëdola, bi udola bi uja, përes ngëleemp ngul pëcar, na ngëloŋ. Ko unjinɲ wi wël bañaan pewuŋ pëɲal ɲi bañaan pulitik na bawɲës bëka. Uñaɲ wi ɲul ciwuŋ pëmiingërën ngëko unka wi pëmea na unkaɲ wi pëmea. Pa bañaan ucaak wi baɲal ciwuŋ ko wi bëte pënaam uncii.

Kanjibu ucaak

ɲul ɲi bañaan ucaak joon pëlukëna ngëdaasa bukal na ngëmulta. Kako paɲandërët na pësiin.

Banek basiin

Banek basiin aci bayank na baɲënk nasiin. Ee bëfaar ulemp na pëyuunɲul. Uci nasiin biwoc nanekul kayankul ɲi ulempul bëling.

Woote

Woote aci undo wi kanṭu wi bañaan bëcaañ ko ulolan ʒi ngëwal nga mea ngi pa pëdafan ucaañ, mawatandër oo mawaṭësër ibaṭ aka pëci ʒi na ubandari woote. Woote kapiban bañaan ci ʒi përim pëlolan maa ciṭ ko umpënni di ñaan nalolan. Woote abof ʒi bëyandaar banjee biika katim udat.